

La història social de la llengua catalana en els estudis de Joan Fuster

[The social history of the Catalan language in Joan Fuster's studies]

ADRIÀ MARTÍ-BADIA

Universitat de València

adria.marti@uv.es

RESUM: Aquest treball detalla els articles, capítols i llibres que l'escriptor Joan Fuster i Ortells va publicar sobre aspectes diversos de la història social de la llengua catalana, que es troben dispersos al llarg de la seua obra, i valora les seues aportacions a la disciplina. Joan Fuster no va arribar a publicar una obra monogràfica sobre aquesta matèria, però sí que va publicar una gran quantitat d'estudis sobre aquesta: en uns casos, aquests textos tenien com a propòsit algun aspecte d'aquesta matèria, però en d'altres s'hi refereix de manera secundària tot aportant reflexions i informacions d'interès.

PARAULES CLAU: Joan Fuster, història social de la llengua catalana, decadència, castellanització.

ABSTRACT: This work details the papers, chapters and books that the writer Joan Fuster i Ortells published about different aspects of the social history of the Catalan language, which are scattered throughout his oeuvre, and evaluates his contributions to the discipline. Joan Fuster did not publish a monographic work on this subject, but he did publish numerous studies on it: in some cases, these texts had as their purpose some aspect of this subject, but in others he referred to it in a secondary way, while providing interesting reflections and information.

KEYWORDS: Joan Fuster, social history of the Catalan language, decadence, castellanization.

Recepció: 13/04/2022. Acceptació: 05/05/2022. Publicació: 27/07/2022

1. Introducció

La relació de Joan Fuster i Ortells (Sueca, 1922-1992) amb la història social de la llengua catalana és llarga, fecunda i polièdrica. L'erudit suecà va impartir aquesta disciplina a les aules de la Facultat de Filologia de la Universitat de València des del 1983, quan s'incorpora com a professor del Departament de Filologia Catalana d'aquesta institució, aleshores anomenat Departament de Lingüística Valenciana.¹ Però el seu accés a la docència universitària, que el 1985 va completar amb l'obtenció del títol de doctor en Filologia i l'any següent amb l'assoliment de la càtedra de Filologia Catalana, és la culminació d'un llarg recorregut.²

L'escriptor suecà es va interessar ben prompte per aquesta línia investigadora i, de fet, en la dècada dels cinquanta del segle xx es publica l'*Antologia de la poesia valenciana* (1956), la introducció de la qual ja conté troballes i reflexions sobre història social de la llengua catalana.

De fet, almenys des dels inicis de la dècada dels seixanta, Joan Fuster va treballar durant molts anys en el projecte d'escriure i publicar una *Història social de la llengua catalana*, obra monogràfica que va tindre diversos intents de materialitzar-se, però que —malauradament— no va veure la llum (Pérez i Moragón; Ortells 2020).³ Sobre aquesta vessant de l'obra fusteriana, també cal tindre en compte les aportacions fetes per Francesc Pérez i Moragón (1992 i 1994), Modest Prats (1993) i Vicent Salvador (1994).

1 El Departament de Lingüística Valenciana —amb aquest nom— es va crear l'any 1975, i el va mantindre fins el 1985, quan pren la denominació actual: Departament de Filologia Catalana. Per a més informació sobre els anys fundacionals del Departament vegeu Cortés (2017), que analitza en detall els onze anys compresos entre 1975 i 1985.

2 Fuster va començar com a professor contractat per a fer cursos de doctorat i el seu es titulava *Problemes d'Història Social de la Llengua*. Vegeu l'entrevista al filòleg Antoni Ferrando (2008), en què detalla la incorporació de Fuster com a professor i els entrebancs que es van produir, la dedicació d'aquest a la història social de la llengua, les seues classes i el seu pas per la institució universitària.

3 En l'article citat es reproduïx el projecte de llibre que Fuster va presentar a la Fundació Jaume Bofill el 1969 i que havia elaborat anys abans.

Encara desconeixem el motiu pel qual no es va materialitzar aquest projecte, però convenim amb Pérez i Moragón «que l'enorme preocupació de l'assagista pel futur de la llengua catalana degué crear més d'una interferència en la seua tasca d'observador del passat» (1994: 62).

El que sí que va publicar Fuster és una quantitat nombrosa d'articles, capítols i llibres on tracta aspectes diversos d'història social de la llengua catalana, que en uns casos eren l'objectiu d'aquesta disciplina, però en d'altres s'hi refereix de manera secundària tot aportant-hi reflexions i informacions d'interès. La finalitat del present treball és detallar quins van ser aquests textos, dispersos al llarg i ample de la seua obra, i valorar les seues aportacions. S'escapen al propòsit d'aquest estudi, però, els escrits de caràcter més divulgatiu publicats en revistes i periòdics —de llargària més breu—, pròlegs i introduccions a llibres d'altri, no per manca d'interès, sinó perquè mereixerien un estudi a banda.⁴

2. Els estudis de Joan Fuster sobre història social de la llengua catalana

Quins són aquests articles i llibres on Fuster va estudiar la història social de la llengua catalana? Per ordre cronològic de publicació —que no coincideix necessàriament amb l'ordre d'escriptura—, són els llibres *Nosaltres els valencians* (Barcelona, Edicions 62, 1962), *Poetes, moriscos i capellans* (València, L'Estel, 1962), *Qüestió de noms* (Barcelona, Aportació Catalana, 1962), *Heretgies, revoltes i sermons* (Barcelona, Selecta, 1968), *Literatura catalana contemporània* (Barcelona, Curial, 1972), *La Decadència al País Valencià* (Barcelona, Curial, 1976), *Ara o mai* (València, Eliseu Climent, 1981), *Llibres i problemes del Renaixement* (València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989) i *L'aventura del llibre català* (Barcelona, Empúries, 1992). És a dir, tant en llibres de recerca com l'esmentat de 1989, com

4 A tall d'exemple cal esmentar el pròleg a l'obra *Idioma i prejudici* del sociolingüista Rafael L. Ninyoles (Palma, Moll, 1971, pp. 7-12).

en «pamflets» —expressió del mateix Fuster— com *Qüestió de noms* o *Ara o mai*, entre d'altres.

Els capítols de llibre «La poesia valenciana de Llorente als nostres dies» (publicat com a «Introducció» a l'*Antologia de la poesia valenciana*, Barcelona, Selecta, 1956, pp. 9-67), «L'aventura del llibre català» (dins *Commemoració dels 500 anys del primer llibre imprès en català 1474-1974. L'aventura editorial a Catalunya*, Barcelona, Lluís Carulla, 1972, pp. 7-59),⁵ «Capítol III. La cultura. 1479-1714» (concretament la introducció al capítol i els apartats «Llengua i cultura», «Dues escissions» i «La literatura», dins J. Reglà (dir.) *Història de Catalunya*, vol. II, Barcelona, Aedos, 1972, pp. 94-108 i 122-129), l'apartat «La literatura» (dins «Capítol XI. La cultura», *Ibid.*, pp. 433-457),⁶ «Algunes puntualitzacions a la cronologia de la “Decadència”» (dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, vol. III, *Edad Moderna*, València, Publicacions de la Universitat de València, 1976, pp. 227-238),⁷ «I. Llengua i societat» (dins *Història del País Valencià*, vol. III, *De les Germanies a la Nova Planta*, Barcelona, Edicions 62, 1989, pp. 219-232), «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració» (dins A. Ferrando (ed.), *Segon Congrès Internacional de la llengua catalana*, vol. VIII, València, Institut de Filologia Valenciana, 1989, pp. 19-30) i «Per a una cultura catalana majoritària» (dins A. Ferrando (ed.) *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de la Universitat de València, 1990, pp. 149-171).⁸

I els articles «català -ana» (concretament l'apartat «La història», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. IV, Barcelona, 1973, pp. 637-639),

5 Aquesta fou la primera versió; la segona versió, corregida i ampliada, es va publicar en format llibre amb el mateix títol l'any 1992, com hem esmentat adés; i la tercera i última versió —amb poques correccions— es va publicar dins Fuster (1994: 317-382).

6 Prats (1993) presenta les línies força i valora els mèrits de Fuster com a historiador de la llengua prenent com a fil conductor aquests dos capítols de la *Història de Catalunya* dirigida per Reglà.

7 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 8-26).

8 Aquesta fou la versió corregida del llibre esmentat *Ara o mai* (1981), que un any abans es va publicar dins Josep M. Folch i Torres. *Per a una cultura catalana majoritària* (Barcelona, Fundació Jaume I, 1980, pp. 52-80).

«Decadència, la» (dins *Ibid.*, vol. VI, 1974, pp. 71-72), «Plantejaments històrics del teatre valencià» (*Els Marges*, 5, 1975, pp. 11-63),⁹ «Llengua i literatura en el País Valencià en el primer terç del segle XIX» (*Treballs de Sociolingüística Catalana* 1, 1977, pp. 117-130)¹⁰ i «Decadència i castellanització» (*Caplletra* 1, 1986, pp. 29-35).¹¹

Com es pot observar, l'assagista valencià va reelaborar i millorar alguns dels seus escrits en diverses ocasions.¹² És per això que, en aquest treball, citem la darrera edició esmenada i publicada per Fuster; en canvi, d'aquells textos que no va modificar, citem la primera de les edicions publicades.¹³

Els escrits que tenen com a propòsit algun aspecte de la història social de la llengua catalana són tots els articles esmentats, així com els capítols de llibre —i anys després llibre— «L'aventura del llibre català» (1972), «Capítol III. La cultura. 1479-1714» (1972), «Algunes puntualitzacions a la cronologia de la “Decadència”» (1976), «I. Llengua i societat» (1989) i «Català i castellà entre els valencians de la Il·lustració» (1989). En canvi, en els altres tres capítols de llibre —«La poesia valenciana de Llorente als nostres dies» (1956), «La literatura» (1972) i «Per a una cultura catalana majoritària» (1990)—, i en tots els llibres al·ludits, l'objectiu no és l'estudi d'una o més parts de la història social de la llengua catalana, però tots contenen —en major o menor mesura— referències i reflexions d'interès sobre aquesta disciplina.

9 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 27-113).

10 Una versió corregida es va publicar amb el mateix títol al llibre esmentat *La Decadència al País Valencià* (1985: 147-166).

11 Aquest article es va publicar després dins Fuster (1994: 278-293).

12 Això té molt a veure amb el que Fuster entén per assaig, definició que comentarem més endavant en l'apartat 6 d'aquest article.

13 En el moment d'escriure aquest article només hi ha publicats tres volums del segon i darrer projecte d'*Obra completa* (el primer volum es va publicar l'any 2002 i el segon i tercer el 2011) a càrrec de l'historiador Antoni Furió i l'escriptor Josep Palàcios, i publicats per Edicions 62 i Publicacions de la Universitat de València. Els tres primers volums no inclouen cap dels articles i llibres d'història social de la llengua citats en aquest treball, però està prevista la publicació de més volums —vuit, concretament— que els inclouran.

3. La història i la història social de la llengua: importància i complexitat

Intel·lectual autodidacte, Fuster coneix la dificultat que té assajar la història i, de vegades, fins i tot ho manifesta en el seus estudis:

Hi ha una mena de «fets» històrics —la por, la fam, entre ells— de quantificació impossible, i per això les «històries» solen ser tan imprecises en parlar-ne. [...] Saber-ne, en realitat, ningú no en sap mai tant com per pronunciar un dictamen acceptable. Però si això passa amb els «fets» que consignaven amb números els notaris i els funcionaris del Rei, la perplexitat ja és total quant a la por, a la fam, o a l'idioma (1994: 284-285).

En diverses ocasions, també expressa la complexitat a l'hora de conèixer la història social de la llengua catalana, sobretot en èpoques com l'edat moderna:

Com es va produir això —i encara avui es produeix, salvant les distàncies—, en quins llocs més intensament i en quins altres no tant, i en quins moments, són els problemes que reclamen un estudi particular, sense el qual el plantejament general sempre tendirà a centrar-se en els fets institucionals i en els literaris. [...] És aquesta la complexitat de què parlàvem abans. La «Decadència», en la mesura que la cenyim als fenòmens [*sic*] literaris, va lligada a tot això que acabem d'insinuar: a la «castellanització» (1994: 291-293).

O en aquest altre fragment d'un text on analitza la introducció del castellà en la predicació als territoris de parla catalana:

Cal sumar-ho tot, doncs. I és en aquest quadre on hem de situar el fet de la predicació castellana als Països Catalans. Únicament així aconseguirem explicar-nos-el d'una manera satisfactòria. I no ens l'explicarem del tot si no posem una matisada precisió en les dades, quant als llocs i quant al temps. Vull deixar-ho insistit, això (1994: 168).

Un altre exemple de l'esmentada dificultat i diversitat de la disciplina és la següent afirmació, que formula junt amb una hipòtesi:

Caldria disposar de més documentació de la que avui coneixem —o jo conec—, d'inventaris de biblioteques particulars o de testamentaries de llibreters, per reconstruir aproximadament les tendències de lectura de la societat catalanoparlant. No m'arriscaré gens si aventuro la hipòtesi que, entre nosaltres, «saber llegir», i, per tant, «llegir», a mitjans del segle XVI, ja era llegir en castellà (1989: 100).

Perquè Fuster sap que la historiografia —en aquest cas es refereix a la historiografia lingüística— no s'ha de centrar en les elits de la societat o en els esdeveniments polítics, sinó que ha tindre en compte una multiplicitat d'actors socials i d'escrits. Així ho exposa en aquest fragment sobre l'ús de la llengua mitjançant la correspondència epistolar:

La correspondència entre parents, amics i coneguts constitueix, per exemple, un punt de prova, respecte a un ús de la llengua, que no és precisament públic, ni menys encara resta subjecte al mercat editorial, i que, en definitiva, és «prosa» i «lectura». Indagar la qüestió no és gens fàcil. Hem de donar per obvi que la ciutadania dels segles XVI i XVII no disposava d'un «correu» fàcil. Això limitava les expansions escrites, fora dels indispensables àmbits de l'aristocràcia i dels negocis, que eren els que podien permetre's unes despeses o uns conductes més aviat complicats. D'altra banda, la conservació documental ha tingut una correlativa dimensió. [...] Els epistolaris que ens han pervingut d'aquella època solen ser de les cases notables, que tenien la precaució i l'orgull de l'arxiu. És, doncs, una documentació parcial. Probablement, l'epistolari català més apassionant [...] dels arribats a nosaltres, al marge de les cancelleries medievals, és el dels Borges, [...] de Roma. [...] Una investigació sobre aquest tema seria, ara, impossible, ni tan sols a escala valenciana, per manca de material. Tot indueix a creure que el trànsit del català al castellà, en les cartes privades, degué ser paral·lel a l'expansió del castellà com a llengua «ensenyada». Ja n'he insinuat alguna cosa.

¿I com podia ser aquesta «prosa» domèstica, si no tenia més «model» que la llengua parlada? (1985: 136-138)

A més, Fuster empra de manera reiterada la denominació «història social de la llengua» i opta i manté aquest nom per davant d'altres com «història social i política» o «història externa» de la llengua, i ho fa de manera conscient, perquè l'enfocament social no es podia donar per descomptat en la tradició historicolingüística (Salvador 1994: 48-50).

Com a historiador de la llengua que és —encara que ell no se'n considera—, Fuster sap de la importància de la història social de la llengua i de la sociolingüística com a disciplines d'estudi, i així ho manifesta:

resulta prou simptomàtic que, en aquests moments crítics, s'hagin consolidat entre nosaltres dos corrents d'estudi molt oportuns: la «història social de la llengua» i la «sociolingüística». Són vies d'indagació científica —en la mesura que la Història i la Sociologia s'acosten al model de «ciència»— que aspiren a precisar, en la seva completa realitat —diacrònica o sincrònica—, el procés de la «anormalitat» passada i actual del català, les causes que hi concorren, l'encert o els defectes de les temptatives de redreçament, les conjetures cara a un demà boirós. Són, alhora, uns tocs d'alarma obvis. Perquè tampoc no hem d'equivocar-nos: la «història social de la llengua» i la «sociolingüística» han nascut d'una militància segura. La seva «utilitat» ja es veurà, o no, a la llarga. La urgència d'una «planificació» en matèria d'idioma hauria de buscar aquí les seves premisses (1990: 149-150).

4. «Decadència» i castellanització

Aquest és un binomi bastant utilitzat per Fuster, que va focalitzar molt els seus escrits en l'edat moderna —a la qual anomena «Decadència»— en aspectes diversos (usos socials, institucionals, literaris, eclesiàstics, etc.) i que ens explica la història social de la llengua d'aquests segles des de diferents punts, que es

complementen.¹⁴ En aquest sentit, és habitual trobar en els seus textos referències a altres articles o llibres seus on desenvolupa aquest o altre aspecte ja estudiat. Perquè va tractar el període des de moltes perspectives diferents.

Fins i tot, Fuster és l'encarregat d'escriure l'entrada que la *Gran Enciclopèdia Catalana* dedica a la «Decadència», on defineix el concepte, el delimita cronològicament, i en parla —sobretot— des del vessant literari, encara que també tracta el fenomen des del punt de vista lingüístic i de les causes socials i polítiques que el van provocar. De fet, reconeix que cal emprar una altra terminologia més adequada, «més correcta». Vegem-ho:

Nom amb què els historiadors de la literatura catalana han designat el període comprès entre la fi de l'edat mitjana i la Renaixença, el qual es caracteritza per una notable minva en l'ús literari del català i per la mediocritat estètica de les obres que s'hi produïren. En un principi (Pers i Ramona, el 1857) hom situava el començament de la Decadència entorn del 1600; després, el límit inicial fou fixat entorn del 1500, coincidint aproximadament amb la mort de Roís de Corella. Quant a l'aspecte lingüístico-literari, la penetració del castellà als Països Catalans és anterior al 1500, bé que a partir dels primers decennis del segle XVI s'accentuà; també el llatí, revifat per l'humanisme del Renaixement, s'hi presenta com a idioma competitiu. Tot i que mai no deixà d'haver-hi una literatura en català, és evident que el català deixà d'ésser la llengua predominant en els tràmits culturals, i una bona part dels escrits de l'època ni tan sols no arribaren a la impremta. Simultàniament, la influència dels models castellans s'hi fa gairebé exclusiva, fins al punt que la majoria dels escriptors catalans en català en són tributaris. De fet, tant com el concepte es relaciona en exclusiva amb el conreu del català en termes comparativament quantitatius i qualitius, la *decadència* és visible. Tanmateix, ha estat objecte de crítiques i de revisions que tractaven d'explicar-ne l'abast i de precisar-ne les causes. D'una banda, ha estat subratllat el fet que l'abandó del català no implicava en absolut un decandiment cultural, puix que en llatí o en castellà hi hagué als Països Catalans etapes de brillant efer-

14 Vegeu Escartí (1993) i Blasco (1994), que estudien el tractament de la «Decadència» en l'obra de Fuster.

vescència creadora. Els mateixos orígens de la Renaixença són lligats al treball que en castellà produïen erudits, economistes i polítics del segle XVIII. Respecte a les causes del procés de decadència, la polèmica és complexa: mentre que una interpretació tradicional insisteix en motivacions d'ordre polític-social (instauració de la dinastia castellana dels Trastàmara, castellanització subsegüent de les classes dominants, desaparició de la cort local en temps de Ferran II, desconcert econòmic, marginació dels Països Catalans dins la monarquia dels Àustria, etc.), una altra al·lega raons del tipus estrictament cultural (perduració del medievalisme, barroquisme precoç, humanisme mal assimilat, distanciament del poble, vida universitària pobra, etc.). Tots els factors invocats són alhora apreciats i discutibles, i són pendents d'una revisió acurada. D'uns quants anys ençà, però, el tema de la Decadència ha experimentat uns certs canvis de plantejament. Investigacions recents han demostrat que, malgrat tot, la vitalitat del català literari entre el 1500 i el 1800 era més important que no semblava (sense tenir, de tota manera, una transcendència pública important, a través de la tipografia), i que en alguns nuclis perifèrics (Rosselló, Menorca) la pressió castellana era esquivada, substituïda fonamentalment per suggestions franceses. Tot plegat, en definitiva, es refereix més al clar dels literats que no pas al del públic lector, cosa que certifica l'anomalia bàsica de la situació, reduïda ben sovint al vehicle del manuscrit o de la recitació. Per un altre cantó, hi havia interferida la circumstància d'una dispersió regional de la llengua (català, valencià, mallorquí, menorquí, etc.) i, per tant, una comunicació entre cada zona presumptament demarcada des del punt de vista dialectal. Un altre aspecte de la qüestió, i potser el més decisiu, és que el terme *Decadència*, tan ampli cronològicament i tan complex en el material que abraça, és propici a confusions, i metodològicament resulta preferible de prescindir-ne, a fi d'establir una terminologia (barroc, neoclassicisme, pre-romanticisme, etc.) més correcta (1974: 71-72).

Així, Fuster associa els conceptes *decadència* i *castellanització* i reconeix que és el període que més li interessa de la història externa del català, com en aquest fragment de l'entrevista feta per l'escriptor Enric Sòria l'any 1992, pocs mesos abans de morir:

Vist així, pots liquidar el període medieval d'una manera relativament ràpida. Hi ha l'acarament amb l'occità dels trobadors, i el tema del llatí i el vernacle. Ara, quan la cosa comença a agafar interès i a eixir abundància de material és quan s'introdueix el castellà, a partir del 1500, o menys. I cada dia ixen més coses curioses que podrien lligar-se (Fuster 2003: 449).

De fet, la visió que Fuster tenia de l'estat de la llengua en aquesta etapa és molt negativa, i així ho expressa en diverses ocasions, com la següent, que fa referència al segle XVI:

Jo no m'abstindria d'insinuar que, en aquesta predilecció pels satírics medievals, s'encetava el prejudici que fa equivalents, entre els valencians, «llengua vernacla» i «cosa de riure». En definitiva, l'*Espill* i les altres peces esmentades oferien [...] una afectuosa faceta còmica. En tots els idiomes europeus de l'època hi havia una producció similar. Però a València, el català s'hi quedà reduït. L'«altra literatura», la que no feia precisament riure, s'escrivía i es llegia en castellà. L'excepció, i molt tènue, va ser la dirigida a satisfer la demanda piadosa, i prou (1989: 98).

O en aquesta altra, on continua aprofundint sobre la mateixa qüestió:

Quan encara parlem de la «Decadència» i de les seves causes, sempre arribem a una mateixa conclusió: la renúncia a la llengua. [...] Certament, i a mesura que hem dedicat més atencions als segles XVI, XVII i XVIII, hem pogut veure que l'ús literari de la llengua, i la seva lectura, no havien estat interromputs, o no tant com ens havia fet creure la tradició historiogràfica de la Renaixença. Mai, en aquests tres-cents-i-tants anys, el català no deixà de ser una llengua «cultura», escrita i llegida. D'això n'estem cada dia més convençuts. Però, per molt d'entusiasme que es posi a exhumar manuscrits, a acumular dades bibliogràfiques menors, a entreveure pertinàcies personals insignes, el saldo és ben migrat. Hi hagué una claudicació col·lectiva, que només aparentment sembla mitigada des d'Aribau ençà, i valgui el tòpic (1989: 98-99).

Un altre aspecte que Fuster va estudiar i que va identificar amb la *de-cadència* i la castellanització és la introducció de la predicació en castellà als territoris de parla catalana, que situa al segle XVI:

La història lingüística de la predicació en terres catalanes és embolicada i tèrbola, i a partir del 1500 el català i el castellà es disputaran la càtedra de l'Esperit Sant, amb la victòria final del castellà (1994: 38).

També va ocórrer en els usos literaris, on Fuster identifica —d'una banda— un augment de la producció en castellà al País Valencià i —de l'altra— una davallada del llatí i del català:

Durant el darrer terç del XVI, a València, el furor llatísta amaina. És just l'època en què el castellà esdevé l'idioma literari normal dels literats indígenes. En realitat, al col·lapse del català, després de 1500, tant o més que el castellà, va contribuir-hi el llatí dels humanistes. Els escriptors castellanitzants de la Cort de Germana de Foix [...] eren una iniciació d'escassa virulència, i van ser compatibles amb els supervivents del naufragi del vernacle. Els erasmians [...] s'abraonaren al llatí, i l'imposaren. El llatí suplantava les llengües vulgars, el català i el castellà, en el rang dels treballs doctes. No dic que els erasmians desdenyessin els parlars romànics. Ben al contrari: eren plenament conscients de l'eficàcia de les llengües populars, i més encara després de l'expansió de la impremta. Ells foren uns defensors sistemàtics de la difusió de la Bíblia en els idiomes inferiors. [...] Fins que no arribem al 1560, la producció literària en castellà és, al País Valencià, d'escàs volum. [...] Naturalment, els escrits en català no són gaire destacables ni en gruix ni en categoria, i no es pot pas discutir que el progrés del castellà com a llengua de cultura s'hi accelerava, a costes del vernacle; però, en aquesta primera etapa, sembla que fou el llatí l'idioma autènticament rival. L'allau de papers en castellà redactats per valencians comença després del 1560. [...] Abans del 1560, la majoria dels escriptors valencians que escriuen en castellà escriuen igualment, de tant en tant, en català; després del 1560 hi predomina el monolingüisme castellà, el cultiu del llatí recula. Si més no, el cultiu literari del llatí [...]. De tota manera,

cada dia es feia més visible la comoditat instrumental del castellà. [...] El vernacle, doncs, no deixava de patir-ne les conseqüències, i en un grau més accentuat. Però el llatí també, a la llarga (1994: 39-41).

El canvi de llengua dels escriptors valencians —del català al castellà—, però, tampoc és uniforme ni sobtat. De fet, Fuster infereix que —tot i el canvi lingüístic— els escriptors valencians del sis-cents fan veure als seus textos que empren una llengua que no és la pròpia:

Fins a ben entrat el segle XVII, la majoria dels valencians que escriuen en castellà tenen el remordiment d'escriure en una llengua que no els és pròpia, i així ho deixen entendre molt sovint (1994: 77).

Com explica Salvador:

Fuster es proposa avançar en el coneixement d'un gran canvi: el procés de castellanització dels catalanoparlants. Un procés que comença amb una familiarització amb el castellà aparentment innòcua. La difusió del llibre i la cançó popular i, en un lloc rellevant, la predicació són alguns dels factors decisius en aquest procés. Bona part de la tasca fusteriana sobre aquesta matèria se centra en els camps esmentats. Encara en queden altres, com són l'ensenyament, o la milícia forastera, o... És un programa ambiciós que molts historiadors no sabrien ni plantejar-se. Sobretot perquè és difícil encertar amb la metodologia adequada (1994: 54-55).

Tot amb tot, la història social del català necessita una periodització pròpia, independent de les etiquetes literàries. I en aquest sentit, la proposta de Montoya (2021) d'agrupar els segles XVI-XX amb el rètol «conflicte lingüístic» és a hores d'ara la més adequada.

5. «Buscar el desllorigador»

També cal destacar de Fuster la capacitat que té per a trobar elements clau de la història social de la llengua catalana, per a conèixer l'estat real de la situació de la llengua en el passat i obrir el camí perquè d'altres investigadors continuen el camí encetat. Un exemple és l'escrit «Confusions de llengua» —dins el llibre *Heretgies, revoltes i sermons*—, que comença amb aquestes paraules:

Un punt molt interessant, bàsic, de la història de la llengua catalana, i que encara està per aclarir amb detall, és el de com i quan s'introdueix i prospera entre nosaltres el costum de predicar en castellà. El tema mereix, sens dubte, una investigació minuciosa. [...] les trones i els escenaris van ser els vehicles més eficaços de la nostra castellanització lingüística des del segle XVI al XVIII (1994: 161).

A continuació analitza diferents dades i aspectes sobre la «instal·lació del castellà a les trones» (1994: 162) i acaba el text d'una manera contundent en el mateix sentit expressat al fragment anterior:

Les tendències i els indicis que he evocat en les ratlles anteriors demanen una exposició més cautelosa, més concreta. Jo no sabia fer-la, ara. Quan algú l'haurà intentada, tindrem ja una mica de llum sobre un fragment crític del nostre passat: d'història de la llengua, en particular (1994: 168).

Com hem vist adés, la castellanització, la introducció del castellà al conjunt de la catalanofonia —especialment al País Valencià—, és el tema principal, al qual Fuster dedica més atenció, i suggereix un altre camí per a continuar la recerca:

La penetració del castellà als Països Catalans, en el segle XVI, no es limita al treball i a les complaences de les minories intel·lectuals o aristocràtiques: arriba al poble. Pel cap baix, a un sector del «poble». El *Flor de*

enamorados ens ho confirmaria,¹⁵ si calgués, de manera contundent. Del cantó de València, el fet ha estat prou subratllat, sovint amb un punt d'exageració. El fenomen era paral·lel a Barcelona, com ho demostren molts papers de l'època, d'impremta o no. Amb l'idioma s'hi introduïen igualment una mitologia històrico-política i unes rutines culturals al·lògenes. El *Flor de enamorados* podria ser, respecte a València i respecte a Barcelona, un índex de l'episodi (1989: 106-107).

Aleshores, la publicació en castellà augmentava als territoris de parla catalana, i Fuster indica un altre punt clau:

El comerç del llibre, del fullet, dels plec solts, resultava temptador en castellà. En català, les possibilitats es deterioraven de dia a dia, i més com més es distanciaven culturalment el Principat i el País Valencià. El *Flor d'enamorats* encara era viable alhora per a València i per a Barcelona, entorn del 1560: però l'aïllament mutu i les divergències dialectals començaven a pesar-hi, i a la llarga, les vendes en patien. [Joan] Timoneda ho percebia. El castellà li brindava millors oportunitats.

Caldria veure si el procés fou, a València, més veloç i intens que a Barcelona, i per què. No és el problema d'aquestes pàgines. Les condicions socials eren molt diferents en l'una i en l'altra ciutat, i per ací hauríem de buscar el desllorigador (1989: 135-136).

Altrament, en el capítol de llibre «Notes sobre el llemosí a la València del segle XVI» tracta el problema del llemosinisme entre les minories cultes valencianes —sobretot les residents a València—, però sap que el tema en qüestió no acaba ací i que cal continuar el seu estudi:

Sigui com sigui, el fet evident és que, del 1520 endavant, hi ha el «llemosí», un indeterminat «català antic», que va de Llull a Eiximenis com a mínim, i hi ha el «valencià» innovador. Aquesta «llengua valenciana» no era ni més

15 Es refereix al cançoner compilat per Joan Timoneda, que va comptar amb una bona acollida per part del públic, com ho demostra l'elevat nombre d'edicions que es van publicar.

ni menys «bastarda» que qualsevol altra varietat dialectal del català —i del català «literari»—, amb una borrosa frontera entremig. Caldria veure què passava simultàniament a les altres regions del domini lingüístic (1989: 47).

En concret, l'historiador Rafael Martí de Viciano és una de les fonts analitzades per Fuster. El cronista de Borriana, en el tercer llibre de la seua *Crònica* (1564), afirma:

en Orihuela e su tierra siempre se ha guardado la lengua Catalana, porque en tiempo de la conquista se pobló la tierra mas de Catalanes que de otras naciones, de los quales heredaron la lengua (Fuster 1989: 55).

En aquest sentit, els oriolans i altres habitants del Baix Segura, quan van deixar de parlar català? És una qüestió que, com fa veure Fuster, calia investigar a fons:

Avui, a Oriola parlen en castellà: el canvi de llengua, doncs, s'ha de situar després de Viciano. Les teories proposades per dilucidar aquesta substitució idiomàtica territorial resten encara a discutir (1989: 56).

I així ho han fet filòlegs com Brauli Montoya i Antoni Mas.¹⁶ D'altra banda, com és sabut, l'ocupació castellanofrancesa de la Corona d'Aragó (1707-1715) suposa la supressió dels usos institucionals del català i la seua substitució pel castellà, la llengua dels reis castellans; és un moment decisiu per a la llengua catalana, però no és l'inici de la introducció del castellà als territoris de parla catalana, sinó que això ocorre abans:

El capítol més fonamental d'una «història social de la llengua catalana» seria aquest: el que aclarís com el poble catalanoparlant s'«acostuma» al castellà. Com, quan i per què. Això és anterior a les mesures repressives adjacents a la Nova Planta. Un cop acostumats al castellà —a entendre'l

16 Vegeu, entre d'altres, Mas, Millan & Montoya (2014).

poc o molt—, els catalanoparlants de la Península i de les Illes ja no necessitaven gaires pressions per castellanitzar-se (1990: 161).

Una altra qüestió clau de les que assenyala Fuster per a continuar estudiant aquesta disciplina es refereix als dietaristes valencians dels segles XVI, XVII i XVIII i a la manca de possibles lectures en català de què aquests disposaven:

Un estudi perfilat de la llengua dels dietaristes valencians que escriuen en català fins a ben entrat el XVIII, ens informaria de l'anguniosa situació literària implícita: la d'escriure en un idioma en què no es té el costum de llegir (1985: 139).

Fuster reconeix que la castellanització del conjunt de la catalanofonia fou irregular i desigual a cada territori. Així ho afirma en referència als segles XVI, XVII i XVIII:

Hi hagué una claudicació col·lectiva, que només aparentment sembla mitigada des d'Aribau ençà, i valgui el tòpic. Una altra qüestió seria la d'esbrinar com van anar les coses a cada regió de l'àrea lingüística: a cada una d'elles. I per quines raons. Les frases reportades d'Onofre Almudéver¹⁷ ja indiquen una divergència important entre el Principat i el País Valencià (1989: 99).

Els documents i testimonis analitzats per Fuster li permeten formular constantment hipòtesis, assajar els viaranyes de la història social de la llengua.

17 Fa referència a la coneguda «Epístola proemial als lectors» que Onofre Almudéver escriu en la reedició de *Lo procés de les olives* i de *Lo somni de Joan Joan* publicada l'any 1561: «Si no fósseu ingrats a la llet que haveu mamat, i a la pàtria on sou nats, no dormirieu ab tant gran descuit; ans, uberts los ulls de la consideració, veurieu com se us van perdent les perles e margarites, que, ab continues vigílies los vostres passats adquiriren, i après les vos deixaren [...]. Per on vos exhorte, amoneste i tant quant puc encarregue, que torneu sobre vosaltres, i respongau per la vostra honra, en no deixar perdre les obres de tan cèlebres autors, sinó que, renovant-les, mostreu a les nacions estranyes la capacitat de les persones, la facúndia de la llengua i les coses altes que en ella estan escrites». Fuster dedueix de les paraules d'Almudéver divergències en la castellanització del País Valencià i Catalunya.

En el fragment següent veiem com planteja un altre element clau a partir d'un text de Josep Estevan, bisbe d'Oriola, datat l'any 1595:

En tot cas, és la seva condició de valencià allò que dóna un singular valor als textos que ara escoliarem. Segurament, el doctor Estevan és el primer intel·lectual indígena que davant la pugna idiomàtica, subscriu el principi «imperialista» del castellà amb raons estrictament polítiques. En el fons, no es tracta més que d'una posició derivada de la doctrina de la Monarquia absoluta, que Estevan porta a un terreny i a un extrem insòlits. Per ella, alguns valencians —pocs o molts, això està per escatir— es convertirien, durant els segles XVII i XVIII, en els aliats més eficients de la castellanització lingüística de la seva terra (1975: 423).

Ben mirat, una eina recurrent que Fuster utilitza és la formulació de preguntes, algunes de les quals no contesta, i que són clau per a obrir camí en la resolució del problema plantejat. És un recurs que l'ajuda a trobar la solució i a mantindre l'atenció del lector: «Quan s'inicia la moda de predicar en castellà als Països Catalans, ¿els feligresos entenen el castellà del púlpit? Per força, hauríem de concloure que sí...» (1994: 162). Aquest és un altre exemple dels molts que pot trobar el lector:

El llatí continuà sent per a [Gregori] Maians l'idioma de la projecció internacional, i a través de la seva obra llatina la va aconseguir. Tanmateix, el castellà se li presentava com l'oportunitat d'una eficàcia més viva. I com a ell, als altres il·lustrats que procedien del País Valencià i de la influència de Maians. [...] ¿Per a què, doncs, el català? Un criteri utilitari, que era el que la gent de la Il·lustració primava, no podia sinó marginar-lo. No seríem exactes si no advertíem que hi havia més que la simple utilitat. Els il·lustrats catalanoparlants se sentien admirats d'escriure en castellà» (1994: 297).

En l'avanç dels estudis a què Fuster contribueix amb els seus escrits, també identifica algunes llacunes importants que cal estudiar. Vegem-ne tres exemples de la recerca de la introducció del castellà en el teatre al País Valencià:

El panorama presenta alguns buits, que caldria justificar. Insisteixo: el protagonista de la meua reflexió és la llengua —el català— dels valencians. I, de retop, el castellà «penetrant». No és suficient d'atenir-nos al bloc de la manufactura «literària» culta, que s'adscriu al castellà. ¿Quina projecció va tenir, justament, el «teatre en castellà» de cap a cap del País Valencià? A la capital del Regne, i en els edificis controlats per l'administració de l'Hospital, el castellà devia ser llengua única dels espectacles: les companyies nòmades de comedians que hi actuaven eren d'extracció castellana i només amb el castellà els era «comercialment» factible de cobrir els seus itineraris peninsulars. Els *farsers* ambulants anaven i venien [...] amb un repertori aprofitable a tot arreu, i aquest no podia ser sinó en castellà. Però ¿arribaven als pobles? ¿I a quins? ¿I a partir de quan? És això, a efectes d'«història de la llengua», que convindria puntualitzar (1985: 29).

La indagació, per tant, hauria de fer-se amb un criteri diguem-ne «geogràfic», pensant en un teatre que havia de produir-se en castellà. ¿Fins on arriba, en l'espai —i en quin temps s'inicia— l'acció de les *troupe*s castellanques o castellanitzades? Documents i conjetures només ens permeten d'arribar a unes conclusions aproximades, ara com ara. [...] Sigui com sigui, la circumval·lació de les companyies de còmics, propagadores del castellà, hauria de ser objecte d'investigacions a fons, a escala municipal. Pel que fa al País Valencià, únicament coneixem amb detall el negoci del *corral* de l'Olivera [de València] i algunes coses suplementàries. La trajectòria expansiva del teatre castellà en terres valencianes podria rastrejar-se amb una certa pulcritud. Però també resulta inversemblant que, simultàniament, i amb estipulacions poc o molt «literàries», no hi fes la viu-viu un teatre —una mena de «teatre»— en català, és a dir, immediatament lligat, per l'idioma i pels temes, amb la vida de la gent no castellanitzada. Potser oblidem massa sovint que el teatre no era solament l'espectacle professional, després traduït en llibres impresos. En la diversió analfabeta de les zones populars, no podia no haver-hi una forma o altra de «representacions» íntimes, diguem-ne familiars, o públiques, de carrer, en les quals l'idioma es mantenia. Caldria recercar-ne la pista. [...] Miraré de resumir, ací, les informacions que he sabut recollir sobre el tema. Deuen haver-n'hi moltes més, fins i

tot publicades, susceptibles d'invocació i de reflexió. Hem d'esperar que algú, algun dia, pugui reunir-les amb un propòsit exhaustiu, que no és el meu. Altrament, aquestes notes no s'adrecen a completar una «història del teatre» al País Valencià, sinó —repeteixo— a examinar i a sospesar les peripècies de la «història de la llengua» (1985: 32-33).

Ara: en ple segle XVIII, llevat dels tres misteris del Corpus de València —ja ho he especificat—, no devia subsistir res més en català. ¿Van ser suspeses aquestes últimes romanalles? En tot cas, no tardarien a ser restaurades, perquè ens consta que abans del 1800 havien tornat a incorporar-se a la festa. Mentrestant, un nou teatre religiós «popular» s'hi introduïa, i en castellà.

El tema és verge, i ni tan sols puc encetar-lo. Però seria ben interessant de confeccionar una ressenya, almenys aproximativa, dels espectacles teatrals «no professionals» que, en castellà, començaren a introduir-se en les festes majors de tot el País Valencià durant el segle XVIII (1985: 47).

De fet, Fuster també interpel·la directament als investigadors perquè continuen el camí encetat per ell; en unes ocasions de manera directa:

El castellà, doncs, si no era «comprès» del tot, sonava com a «comprensible». Com aconseguí convertir-se el castellà en una llengua vagament comprensible dels catalans del xv i del xvi, i posteriors, és la demanda: el repte als historiadors de la llengua (1994: 285).

Com es va produir això —i encara avui es produeix, salvant les distàncies—, en quins llocs més intensament i en quins altres no tant, i en quins moments, són els problemes que reclamen un estudi particular, sense el qual el plantejament general sempre tendirà a centrar-se en els fets institucionals i en els literaris (1994: 291-292).

L'idioma burocràtic a tot arreu és conservador, i ho va ser aleshores entre nosaltres. En aquesta àrea sí que existia un «mòdul» lingüístic, al qual eren fidels els escriptors. La llengua de les lleis antigues —¿«llemosí»?— havia de fer-se viva cada dia als tribunals, a les notaries, a les recaptacions d'impostos, a una qualsevol oportunitat legislativa. No diré que la transmissió fos sempre rigorosa. [...] ¿La [llengua] dels notaris, o la dels escriptors dels notaris? Caldria fer-hi una investigació a fons, que deixo als

filòlegs, per a mesurar com s'aguanta o es desvirtua la llengua en la ploma d'aquests funcionaris. No ha de sorprendre'ns que, en ple desgavell idiomàtic, apareguin unes dinasties de professionals que, entre altres mèrits, podien adduir el de saber escriure un «bon català» (1985: 126-127).

I de vegades de forma més indirecta, com veiem en els quatre fragments següents: «la penetració del castellà als Països Catalans, fora de l'excusat literari, tenia unes vies fàcils, i convindria aclarir per què eren fàcils» (1994: 285); «per a aprofundir en la història de la llengua catalana al País Valencià, caldria reconsiderar unes quantes qüestions, poc treballades encara» (1994: 291);

El 1561, Timoneda publicava a València el *Sarao de amor*, també bilingüe, però amb el català cohibit a poc més de mitja dotzena de poemes, i això ens demana d'enunciar un interrogant ben esmolat: ¿la plataforma editorial valenciana «ja» no era propícia a un llibre on el català tingués una participació més abundant? Les preguntes queden en l'aire (1989: 121-122).

Probablement, a la València del 1550, un qualsevol paper escrit en «valencià» que no fos immediat —i encara!— podia ser considerat «llemosí». [...] La confusió terminològica es consuma amb unes intencions que ara se'ns escapen. Convindria veure fins a quin extrem es produeix un procés similar als altres països catalans (1989: 63).

6. «L'essència de l'assaig és l'“assaig”: ser temptativa, intent, provatura»

El to dels seus textos en molts casos s'escapa de la formalitat acadèmica, voluntàriament, és clar. Per això no ha d'estranyar al lector trobar en els assajos de Fuster l'anàlisi rigorosa del passat combinat amb afirmacions contundents i desenfadades com aquesta:

la idea «renaixentista» d'«escriure com es parla», que Juan de Valdés propugnava, era, al País Valencià, practicada. ¿Com es parla, o com s'escriu?

Ningú, llevat d'algun espontani semianalfabet, no ha escrit mai com es parla. S'escriu com hi ha la tradició d'escriure. Poc o molt, com els pintors pinten «segons» uns models de pintar. La «cultura» és això (1985: 124).

O com aquesta altra: al segle XVIII,

una certa prosa hi va haver, malgrat tot. La de Carles Ros, en els seus pròlegs. La prosa de Carles Ros era un calc del castellà. I d'un castellà provincial penós, que ell amb prou feines sabia (1985: 141).

I és que cal entendre la concepció que Fuster té del gènere assaig:

L'essència de l'assaig és l'«assaig»: ser temptativa, intent, provatura. [...] L'assaig [...] no *acaba* mai: en si, es redueix al pur procés de buscar, d'esbrinar, de fer hipòtesis o de desfer-ne. El resultat final, quan n'hi ha, no pretén de presentar-se amb el menor èmfasi definitori ni assertiu. De vegades podrà semblar-ho. No. L'assaig es resigna a ser humaníssimament provisional: subjecte a contínua rectificació, contradient-se a estones, cautelós o atrevit, sempre conscient de la seva deficiència (2002: 648).

Així s'expliquen les diferents reelaboracions dels seus treballs i la millora dels seus textos en diverses ocasions. Ben diferent, però, és quan Fuster escriu sobre allò que anomena «oportunitats perdudes», o allò que va poder ser i no fou en la història social de la llengua catalana. Perquè un historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present i amb les eines de què disposa en el seu *ara*. Allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Un exemple d'això és aquest fragment sobre el segle XVI valencià:

els erasmistes, podrien haver donat el pas cap a l'establiment d'un català literari, tonificat pel llatí, sens dubte, però igualment acostat al to col·loquial, en el punt just en què tota la llengua culta és un compromís entre unes necessitats expressives dels escriptors i una capacitat comprensiva dels lectors (1985: 130).

O aquest altre, referit al tombant entre les èpoques medieval i moderna:

El trànsit de l'Edat Mitjana al Renaixement, al País Valencià, s'havia produït ben naturalment a través de dos conductes: el tradicional italià, que mai no havia necessitat intermediaris, i la Sorbona, o les relacions [...] amb França i els Països Baixos, així mateix directes. El fruit d'aquest doble corrent podia haver estat optimista, i en català, si no s'hi haguessin interferit contingències sòcio-lingüístiques estranyes als plantejaments culturals *stricto sensu* (1985: 135).

Una fórmula semblant és la de la «culpa» —que Fuster també emprà entre cometes—, la de la responsabilitat sobre el fet que els esdeveniments ocorregueren d'una determinada manera i no com «haurien d'haver ocorregut». Com en l'exemple següent, quan parla de la *Rondalla de rondalles* (1768) de Lluís Galiana i de la literatura popular i popularista del segle XIX i principis del XX:

La depauperació galopant que, per a l'idioma, suposà aquest corrent [...], resulta innegable. Però la «culpa» ha de ser desplaçada als protagonistes de la Renaixença local, que no van saber o no van voler absorbir, integrar-se, la instintiva i despistada palpitació del poble (1985: 142).

O aquest altre exemple, en referència als il·lustrats valencians i la seua actitud pel que fa a l'ús escrit de la llengua:

En tot cas, la seva actitud revela que, amb una decisió més enèrgica, «*los hombres de ciencia y letras*» en el ple del Setcents, al País Valencià, podien haver fet alguna cosa pel seu idioma (1985: 144).

En altres ocasions ho fa de manera més hipotètica, com en aquest fragment on al·ludeix la *Primera part de la història de València* de Pere Antoni Beuter (1538):

La redacció, tanmateix, tenia una vivacitat inèdita en el català local: tant en l'estil com en el to idiomàtic trencava amb l'encarcament que caracteritzava els escriptors que el precediren. La seva prosa ja no és aquella

«valenciana prosa» de les darreries del xv, sobretot, i fa pensar com hauria pogut evolucionar la llengua literària si d'altres factors no n'haguessin interromput la continuïtat (1989: 48-49).

Ho hem avançat adés: un historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present i amb les eines de què disposa en el seu *ara*. Allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Però és que Fuster no es considerava historiador de la llengua, encara que a la pràctica —amb les seues recerques en aquest camp— ho fou. Fou escriptor i, sobretot, assagista. Ben mirat, ser i exercir d'assagista és el que li permet escriure d'aquesta manera: assaig, però no encotillat ni acadèmic, sinó desenfadat i *lliure*. I no per això les seues recerques sobre la matèria són menys valuoses i importants. Ben bé al contrari: Fuster va escriure a l'avantguarda en molts aspectes d'història social de la llengua catalana, i per a comprovar-ho només cal veure la influència que va exercir en l'obra dels historiadors de la llengua coetanis i posteriors.

D'altra banda, en les seues investigacions, Fuster mostra la seua avidesa lectora i la transmet en un torrent d'idees, en forma divulgativa, atractiva per al lector, sense abassegar amb dades, sinó més aviat creant interès en el lector per les qüestions plantejades. Com afirma Pérez i Moragón:

darrere cada escrit de Fuster hi ha un pòsit de lectures, de notes i de reflexions que donen aquestes pàgines capaces d'apassionar els lectors per temes que aparentment no l'havien d'interessar i que les fan, ensems, d'una utilitat primordial per als especialistes (1992: 25).

Ho hem avançat a l'inici: Fuster no va publicar cap llibre l'objectiu del qual fora l'estudi de la història social de la llengua catalana, però tots els llibres referenciats en aquest treball contenen informacions i reflexions d'interès sobre aquesta disciplina. Per posar un exemple, és el cas d'*Heretgies, revoltes i sermons*, on el tractament de la història social de la llengua en el conjunt de l'obra és parcial i secundari, però gairebé tots els escrits contenen dades i afirmacions interessants sobre la situació i evolució del català. Tanmateix, en altres textos

del mateix llibre la història social de la llengua és la disciplina principal, com és el cas de la major part dels articles de la tercera i última part del llibre: «1. Confusions de llengua» (1994: 161-168), «2. Parlar a València (com “mourir à Madrid”)» (1994: 169-177), «4. Bisbes i polèmiques» (1994: 185-194), «5. Més detalls curiosos» (1994: 195-204), «6. Concilis per a la Tarraconense» (1994: 204-210) i «8. Què passava al Rosselló» (1994: 225-229).

Al capdavant, «em limito, doncs, a relacionar les dades que la meua curiositat de transeüent de les lletres ha pogut reunir, sense distorsionar-ne la importància», afirma Fuster (1989: 144) en un escrit sobre Michael de Montaigne. Així doncs, sobre un capítol dels *Essais* de l'erudit francès, Fuster assevera:

és una típica serpentina de reflexions, d'aquelles de què tant s'agradava Montaigne, en quals el pas d'un tema a l'altre ve imperceptiblement establert per una giragonsa d'enginy o una citació clàssica (1989: 144).

Bon lector de l'assagista francès, els estudis fusterians d'història social de la llengua coincideixen sovint amb aquesta afirmació que el mateix escriptor de Sueca empra per a descriure els assajos de Montaigne.

7. «La nostra pàtria és la nostra llengua»¹⁸

La llengua catalana és un element central de l'obra fusteriana i en el cas dels anomenats estudis d'història cultural —que són la base d'aquest estudi— no ha de sorprendre al lector trobar-hi afirmacions taxatives sobre la llengua com la següent:

Si, des de començos del segle XVI, l'aristocràcia local i els intel·lectuals que en són paràsits havien donat el primer pas cap a l'adopció del castellà com a llengua literària i de societat, i aquesta tendència s'accentua a par-

18 Aquesta afirmació la va fer dins Fuster (1983: 58).

tir de la repressió de les Germanies, també és cert que la deixació del català no es justificava sinó en arguments extrapolítics. La llengua «oficial» del Regne era el català, i el català era, malgrat tot, la llengua familiar de tothom, incloent-hi els nobles i els escriptors castellanitzats (1975: 422).

Aquest «tothom» fa referència als habitants del regne de València de les comarques catalanoparlants —exceptuant els moriscos, és clar—, que són la seua matèria d'estudi. I, quan no ho són, ho indica. No és que a Fuster no li interessaren les altres llengües ni els altres parlants —Fuster és un humanista—, més aviat la seua màxima preocupació és la llengua pròpia i el territori on viu i treballa, sobre els quals se sent responsable.

En els estudis d'història cultural, Fuster té en compte les llengües en contacte amb el català i en alguns casos les estudia, com mostra l'article «La llengua dels moriscos», del llibre *Poetes, moriscos i capellans*. En aquest treball analitza «la fermesa lingüística» d'aquests valencians als segles XVI i principis del XVII, abans de la seua expulsió l'any 1609. Fuster considera que l'expulsió és un moment clau en la història lingüística dels País Valencià i reclama el seu estudi:

A través de l'enorme corpus documental compilat i reproduït per Pasqual Boronat en la seva obra *Los moriscos españoles y su expulsión*, pot rastrejar-se la importància que uns i altres van donar al fet lingüístic. Boronat, atent a la visió de conjunt del tema que estudiava, i encara ofuscat per la seva obsessió de reivindicar els promotors de les campanyes antimoriscques, a penes si s'ocupa d'aquest punt concret. En les presents notes miraré d'aprofitar el material que Boronat exhumava. Al capdavall, la llengua se situa —i crec que això es veurà ben clarament al llarg d'aquestes pàgines— en el centre mateix de la lluita contra els moriscos, i fóra imprudent de silenciar o menystenir les implicacions que hi comportà. De més a més, es tracta encara d'un episodi clau en la història lingüística del País Valencià, no prou valorat fins ara, i que, negligit per una certa mena d'erudits locals, ha donat peu a pintoresques teories i a conclusions inadmissibles (1975: 409).

És a dir, aquest és un esdeveniment important en la mesura que afecta la història del País Valencià i, de retop, la llengua pròpia dels valencians per la manipulació que ha patit a mans d'alguns «erudits locals», amb ironia referida als qui van participar d'aquelles «pintoresques teories». Ho aclareix en una nota a peu de pàgina:

Em refereixo a les especulacions que tracten d'explicar l'origen de les actuals parles del País Valencià, no per la colonització catalana i aragonesa iniciada amb la conquesta de Jaume I, sinó per la continuïtat de la llengua de la població pre-romana, preservada sota les successives invasions. CARRERAS CANDI havia sustentat aquesta hipòtesi en la *Geografia General del Reino de Valencia*, I, 578, i després ha tingut una curiosa bona acollida entre els «iberistes» valencians. Com és lògic, això obliga a aquests autors a negar que els moriscos valencians parlessin algaravia... (1975: 409).

Però ho adverteix: «naturalment, no serà de la meua incumbència considerar-ne l'aspecte estrictament filològic»; això ja ho «han analitzat oportunament» els arabistes Julià Ribera, Arnald Steiger i Henri Pérès, així com el filòleg Manuel Sanchis Guarner (1975: 409).

D'una altra banda, un altre aspecte interessant dels estudis de Fuster és que, malgrat centrar-se majoritàriament al País Valencià, no s'oblida dels altres territoris de parla catalana i acostuma a fer referències a aquests per a valorar les convergències i divergències sobre la situació de la llengua en el moment i tema que tracta en el text. El territori al qual fa més al·lusions és Catalunya i hi ha moltes referències al llarg de la seua obra; a tall d'exemple, la tercera i última part del llibre *Heretgies, revoltes i sermons* —titulada «Notes (informals) sobre sermons»—, on investiga els usos lingüístics a l'Església entre els segles XVI i XVIII. Vegem-ne només dues mostres:

L'amistat de [Gregori] Mayans amb l'equip que, a la Universitat de Cervera, girava entorn de Josep Finestres (1688-1777) es tradueix gairebé íntegrament en llengua castellana: els il·lustrats del País Valencià i els del

Principat coincidien en l'actitud davant la funció dels idiomes. En el fons, els de Cervera encara van exhibir una mica d'afecte pel dialecte del país; [...] La realitat és que, per al clan insigne de la Il·lustració [...] el vernacle no és una alternativa. El llatí, al seu torn, deixava de ser-ne una altra. L'opció pel castellà s'hi feia comminatòria (1994: 44).

Una llista dels llibres i llibrets publicats en català a València, a partir de mitjan segle XVI, revela l'atonía total de la situació: són pocs, i bàsicament pràctics, entre la pietat i la jurisprudència. Insisteixo: pocs, sobretot. Al Principat, aquests gèneres, i en particular el religiós, tenen encara una vitalitat apreciable, ni que només sigui a efectes pastorals o professionals. Al País Valencià, la cosa és com dic. I si alguns papers més o menys literaris hi van circular en manuscrits, el mitjà ja indica clarament la precaríetat del seu abast (1985: 132-133).

Tanmateix, no s'oblida dels altres territoris de la catalanofonia perquè la seua visió és conjunta, completa. Per exemple, l'últim escrit del llibre suara esmentat —«8. Què passava al Rosselló»— el dedica a la Catalunya del Nord. Més concretament, es centra en els usos lingüístics de l'Església al Rosselló abans i després del Tractat dels Pirineus (1659).

8. Conclusions

Joan Fuster va fer aportacions molt importants a la història social de la llengua catalana. Es va interessar ben prompte per aquesta disciplina, almenys des dels anys cinquanta del segle XX, quan es publica la introducció a l'*Antologia de la poesia valenciana* (1956), la qual ja conté reflexions i troballes d'interès sobre aquesta matèria. L'erudit suecà no va publicar cap llibre l'objectiu del qual fora l'estudi de la història social de la llengua catalana, però tots els llibres esmentats en aquest treball contenen informacions i reflexions d'interès sobre aquesta. Ara bé, va publicar una quantitat nombrosa d'articles i llibres on tracta aspectes diversos de la disciplina en qüestió.

De formació autodidacta, Fuster coneix la dificultat que té assajar la història i de vegades, ho manifesta en els seus estudis; en altres ocasions expressa la complexitat a l'hora de conèixer la història social de la llengua catalana. Admet que la historiografia —lingüística inclosa— no ha de centrar-se en les elits socials o els esdeveniments polítics, sinó que ha tindre en compte una multiplicitat d'actors socials i d'escrits. A més, reconeix la importància de la història social de la llengua i de la sociolingüística com a disciplines d'estudi, i que aleshores —principis dels anys vuitanta del segle xx— es consolidaren amb investigadors especialitzats a les universitats de la catalanofonia.

El període que Fuster més va examinar fou l'edat moderna, al qual encara anomena «decadència», però reconeix que cal emprar una nomenclatura «més correcta». Més enllà dels esdeveniments polítics —però sense perdre'ls de vista—, estudia els usos socials, institucionals, literaris, eclesiàstics... I així explica la història social de la llengua catalana, de manera polièdrica.

Reconeix que el període que més li interessa és el de «decadència» i «castellanització». De fet, la visió que tenia de l'estat de la llengua en aquesta etapa és molt negativa, i així ho expressa en diverses ocasions. A més, cal valorar l'habilitat que va tindre per a trobar i estudiar elements clau de la història social de la llengua i obrir pas perquè d'altres investigadors continuen el camí encetat.

D'altra banda, el to dels seus textos en molts casos s'allunya de la formalitat acadèmica de manera voluntària: combina l'anàlisi rigorosa del passat amb afirmacions contundents i desenfadades. En aquest sentit, és necessari entendre la concepció que Fuster té del gènere assaig. Ben diferent, però, és quan Fuster escriu sobre allò que anomena «oportunitats perdudes», allò que va poder ser i no fou en la història de la llengua catalana; l'historiador de la llengua té com a objectiu analitzar els fets lingüístics del passat i interpretar-los des del present: allò que pogué ser —però no fou— és ficció, s'escapa de l'anàlisi d'un investigador. Però és que Fuster no es considerava historiador de la llengua, encara que en la pràctica —amb les seues recerques— ho fou. Sobretot fou escriptor assagista, i exercir d'assagista és el que li permet escriure així: assaig desenfadat, provocador i *lliure* dels motlles acadèmics, sense que això reste valor i importància a les seues recerques. De fet, Fuster va escriure a l'avantguarda en

molts aspectes d'història social de la llengua i va influir notablement en l'obra dels historiadors de la llengua coetanis i posteriors.

Al capdavant, la llengua catalana és una peça central de l'obra fusteriana, i en el cas dels anomenats estudis d'història cultural els catalanoparlants i els territoris que aquests habiten són el seu objecte d'estudi i, quan no ho són, ho fa constar. Fuster és un humanista, i com a tal li interessen les diferents llengües i cultures, però la seua màxima preocupació és la llengua pròpia i el territori on viu i treballa, amb els quals està compromés. Ben mirat, també té en compte les llengües en contacte amb el català i en alguns casos les estudia, com en el cas del castellà als territoris de parla catalana o de l'algaravia dels moriscos valencians. Finalment, és menester destacar que majoritàriament va focalitzar els seus estudis al País Valencià, però sense oblidar els altres territoris de la catalonofonia i valorant les convergències i divergències entre aquests. Ara que commemorem cent anys del seu naixement i trenta del seu traspàs, cal valorar la transcendència de les seues aportacions a la història social de la llengua catalana, disciplina de la qual fou precursor al País Valencià, junt amb el professor Manuel Sanchis Guarner.

Bibliografia

- BLASCO, R. (1994) «Joan Fuster i els problemes de la Decadència», dins *Homenatge a Joan Fuster*, València, Generalitat Valenciana / Consell Valencià de Cultura, pp. 327-333.
- CORTÉS, S. (2017) *Els anys fundacionals del Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València (1975-1985)*, València, Departament de Filologia Catalana de la Universitat de València.
- ESCARTÍ, V. J. (1993) «Joan Fuster i la decadència», dins A. Martí i Monterde (coord.) *Fuster entre nosaltres*, València, Generalitat Valenciana, pp. 109-113.
- FERRANDO, A. (2008) dins N. Pellisser, A. Montón, F. Pérez i Moragón (eds.) *Ser Joan Fuster. 33 visions sobre l'escriptor*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 323-329.
- FUSTER, J. (1974) «Decadència, la», dins *Gran Enciclopèdia Catalana*, vol. VI, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, pp. 71-72.
- (1975 [1a ed. 1968]) *Obres completes de Joan Fuster*, vol. I, Barcelona, Edicions 62.

- (1983) «Cultura nacional i cultures regionals als Països Catalans», dins J. Benet, J. Fuster, A. Garcia, V. Pitarch, J. Termes, P. Vilar, *Els valencians davant la qüestió nacional*, València, Edicions Tres i Quatre, pp. 41-63.
- (1985 [1a ed. 1976]) *La Decadència al País Valencià*, Barcelona, Curial.
- (1989) *Llibres i problemes del Renaixement*, València / Barcelona, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (1990) «Per a una cultura catalana majoritària», dins A. Ferrando (ed.), *La llengua als mitjans de comunicació*, València, Institut de Filologia Valenciana / Publicacions de la Universitat de València.
- (1994) *Obres Completes de Joan Fuster*, vol. VII, Barcelona, Edicions 62.
- (2002) *Obra completa de Joan Fuster*, vol. I, Barcelona / València, Edicions 62 / Publicacions de la Universitat de València.
- (2003) «Ser Joan Fuster. Reflexionar, debatre, donar llum», dins I. Crespo (ed.) *De viva veu*, Catarroja, Afers, pp. 436-455.
- MAS, A.; MILLÁN, J.; MONTOYA, B. (2014) *Llengua i identitat a Oriola en l'època foral*, Oriola, Ajuntament d'Oriola / Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana.
- MONTOYA, B. (2021) «Problemes de la periodització en història de la llengua», *Caplletra*, 71, pp. 157-173.
- PÉREZ I MORAGÓN, F. (1992) «Pròleg», dins J. Fuster, *Estudis d'Història Cultural. Antologia de textos*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I, pp. 13-35.
- (1994) «Joan Fuster, i la història de la llengua catalana», dins *Joan Fuster: el contemporani capital*, Alzira, Germania, pp. 44-65.
- PÉREZ I MORAGÓN, F.; ORTELLS, S. (2020) «Història social de la llengua catalana, un projecte frustrat de Joan Fuster», *Ítaca. Revista de Filologia*, 11, pp. 239-272.
- PRATS, M. (1993) «Joan Fuster, historiador de la llengua», dins A. Ferrando i M. Pérez Saldanya (eds.), *Homenatge universitari a Joan Fuster*, València, Publicacions de la Universitat de València, pp. 43-47.
- SALVADOR, V. (1994) «Història social de la llengua», dins *Fuster o l'estratègia del centaure*, Picanya, Bullent, pp. 47-59.

